

Alicja OLSZAK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

SYSTEM WARTOŚCI LICEALISTÓW – SZANSĄ BEZPIECZEŃSTWA INTELEKTUALNEGO MŁODYCH POLAKÓW

Zagrożenie aksjologiczną pustką czy kulturowym infantyлизmem nie stanowi bynajmniej specyfiki doświadczanej przez ludzki gatunek w obecnej epoce. Występowało ono jako jedna z kulturowych propozycji w wielu wcześniejszych okresach, natrafiając na silny sprzeciw środowisk zatroskanych o wartości wyższe cenione przez elity zatroskane o jakość ludzkiej aksjologii.

J. Życiński (2009, s.22)

Wprowadzenie

Współczesna rzeczywistość to czas ogromnych przemian społecznych, kulturowych i politycznych. Wejście naszego kraju do struktur Unii Europejskiej, tempo rozwoju cywilizacyjnego, gwałtowny rozwój nauki i techniki, łatwość dostępu do informacji są niewątpliwie istotnym czynnikiem sprzyjającym pełnemu rozwojowi autonomii młodego człowieka. Nie zawsze jednak dobra te są właściwie przyjmowane, odbierane, zwłaszcza przez młodzież. Młodzi ludzie są szczególnie wyczuleni na wszelkie przejawy relatywizmu moralnego, na brak ładu społeczno – moralnego i brak autorytetów. Młodzież – szczególnie w okresie pobierania nauki w szkole średniej szuka wartości, które byłyby podstawą – fundamentem ludzkiego działania, zachowań i postaw.

S. Stauden¹ pisze, iż okres dorastania jest okresem, w którym młodzież podejmuje decyzje życiowo doniosłe – dotyczą one nowych ról rodzinnych, zawodowych i społecznych. W hierarchii ważności przypisywanej dokonywanym wyborom, łączonymi z nimi oczekiwaniami a także wiązanymi z nimi oczekiwaniami, istnieje duże zróżnicowanie indywidualne. Okres przemian – określany także kryzysem rozwojowym – polegający na przejściu od struktury życia młodzieńczego w dorosłe życie, łączy się z nabywaniem autonomii i nowych kompetencji, kształtowaniem tożsamości w jej różnych wymiarach: osobistym, społecznym, zawodowym, pogłębianiem refleksji nad poczuciem własnej godności i sensem swojego życia.

M. Gałkowska-Jakubik² twierdzi, iż w wyniku różnorodnych kontaktów społecznych i dzięki rozwiniętemu aparatowi poznawczemu młodzież w okresie dorastania kształtuje swoje poglądy na otaczający świat. Jest to bardzo ważny element dorastania i dojrzewania. Adolescenci starają się poddawać ocenie zachowania własne, innych ludzi i całą otaczającą rzeczywistość. Autorka prezentuje badania młodzieży licealnej przeprowadzone przez Halinę Świdę – Ziębę w 1995 roku. Na ich podstawie badaną młodzież zaliczono do czterech typów:

- autentyczny katolik – dla osób zakwalifikowanych do tej kategorii najważniejsze w życiu jest postępowanie zgodne z własnym sumieniem, nie cenią one osiągnięć, a znalezienie się w sytuacji rywalizacyjnej jest źródłem stresu i poczucia utraty sensu życia;
- typ chłodno – rywalizacyjny – typ ten obejmuje młodzież uznającą konkurencję za zdrową, preferującą swobodne życie, odrzucającą wartości zwią-

¹ S. Stauden: *Czynniki dynamizujące rozwój osobowy i poczucie godności młodzieży*. W: W. Wawro (red.): *Młodzież a kultura życia*. Lublin 2008, s. 63

² M. Gałkowska – Jakubik: *Mieć czy być?*. Lublin 2007, s. 69

zane z posiadaniem rodziny, wiodącą aktywny styl życia, bez zobowiązań emocjonalnych;

- emocjonalny indywidualista – dla młodzieży zaliczonej do tej kategorii sens ma tylko życie nasycone silnymi emocjami, dużą wartością jest samorealizacja na różnych polach: w pracy, w rodzinie i na polu społecznym. Bardzo ważne jest przekonanie, że samemu kieruje się swoim życiem;
- typ homeostatyczny – wspólnotowy – typ ten obejmuje osoby, dla których najważniejszą wartością jest spokój wewnętrzny i brak zaangażowania. Cenią sobie związki z innymi ludźmi i poddają się preznaczonej sobie roli życiowej bez buntu.

H. Świda-Zięba uważa, że mamy obecnie ogromne zróżnicowanie w postawach współczesnej młodzieży. Mamy do czynienia ze zjawiskiem dekonstrukcji znanych wcześniej wzorców aksjologicznych oraz całkowitym brakiem poczucia misji pokoleniowej. Elementem wspólnym myślenia młodzieży, które zastąpiło wcześniejsze wzorce, jest przekonanie, że jednostka sama dokonuje wyborów, a miarą jej wartości jest stopień, w jakim radzi sobie z zastaną rzeczywistością.³

J. Mariański – w swoich badaniach nad młodzieżą licealną stwierdził niezgodność między wyznawanym światopoglądem religijnym a zachowaniem moralnym. Wyznaczniki moralne postulowane w danej religii nie miały większego znaczenia podczas podejmowania decyzji życiowych. Zachowania wynikające z tych decyzji były często sprzeczne z wyznawaną religią. Autor ten ocenia postawy moralne młodzieży jako skażone relatywizmem i subiektywizmem moralnym.⁴

J. Styk⁵ pisze, iż wyniki wielu badań nad młodzieżą we współczesnym społeczeństwie masowym jednoznacznie wskazują na jej zagubienie w świecie wartości, norm i wzorców zachowań. Składa się na to szereg przyczyn i uwarunkowań. Przede wszystkim młodości jako okresowi życia w biografii jednostkowej i w sensie pokolenia zwykle towarzyszy duch buntu i kontestacji zastanego porządku społecznego oraz wartości i wzorców kultury. W zakotwiczonych społeczeństwach tradycyjnych następowało naturalne temperowanie przez środowisko społeczne tej kontestacji w miarę dorastania i usamodzielniania się życiowego jednostki. Liczyła się nie tylko opinia rówieśników, lecz także osób starszych darzonych prestiżem i autorytetem środowiskowym. Młody człowiek był silnie osadzony w rodzinie, a wiele jej funkcji miało naturalne dopełnienie w społeczności lokalnej.

Wanda Wawro podjęła szerokie badania dotyczące wartości prospołecznych licealistów lubelskich. Wyniki eksploracji 120 osobowej próby losowo dobranych uczniów miały dać odpowiedź co do następujących problemów:

- 1) Wyrażonych przez młodzież poglądów na temat ważnych celów życiowych.
- 2) Akceptowanych zasad dotyczących prospołecznych zachowań i gotowości do okazywania innym ludziom zaufania.
- 3) Uznawanej gradacji wartości w osobistym i rodzinnym życiu.
- 4) Własnych zachowań i zaangażowań społecznych.

Okazało się, iż orientacja wartościująca młodzieży kształtuje się przede wszystkim na bazie „wewnętrznych” doświadczeń kontaktowania się z tym zasobem, jakim dysponuje nie tylko globalne społeczeństwo, ale nade wszystko środo-

³ za: Ibidem, s. 70

⁴ za: Ibidem, s.72

⁵ J. Styk: *Wpływ wartości na wzory zachowań społecznych młodzieży*. W: W. Wawro (red.): op. cit., s. 75

wiska najbliższe jej codziennego dorastania do ról społecznych. Dotyczy to przede wszystkim rodziny, która pośród nich jest środowiskiem wiodącym. Wartości takie jak przyjaźń, miłość, szczęście rodzinne zyskują pierwszorzędną rangę w wyborach młodzieży.⁶

Wartości są istotnym czynnikiem kształtującym postawy młodych ludzi w aspekcie emocjonalnym, poznawczym i behawioralnym. Decydują więc o poziomie wrażliwości i uczuć, jakości zdobywanej wiedzy i zachowaniach młodzieży w konkretnych sytuacjach życiowych. Zinternalizowane wartości mogą wskazywać perspektywę życia i jego właściwy kierunek.

Znaczenie systemu wartości młodzieży mocno rysuje się w wypowiedziach Jana Pawła II. W liście z okazji Roku Młodzieży z 31.III.1985 roku Papież pisze: „co mam czynić? Co mam czynić, aby życie moje posiadało pełną wartość i pełny sens? Człowiek stawia je sobie na przestrzeni całego życia – jednakże w młodości narzucają się one w sposób szczególnie intensywny, wręcz natarczywie. I dobrze, że tak jest. Te pytania świadczą właśnie o tej dynamice rozwoju ludzkiej osobowości, która właściwa jest dla waszego wieku. Pytania te stawiacie w sposób czasem niecierpliw – a równocześnie sami rozumiecie, że odpowiedź na nie nie może być pośpieszna ani powierzchowna. Musi posiadać właściwy sobie ciężar gatunkowy. Chodzi tu o odpowiedź, która dotyczy całego życia, która zamyka w sobie całość kształt ludzkiej egzystencji.”⁷

Wartości niejako są wpisane w ludzką osobowość, którymi człowiek żyje, według których myśli i rozwija się. Rozwój osobowości człowieka bowiem to nic innego, jak osobowy rozwój wartości. Życie według wartości leży w naturze każdej jednostki ludzkiej.⁸

Prezentacja badań

W niniejszym artykule zaprezentowano wycinek badań dotyczących systemu wartości 80 licealistów z terenu województwa lubelskiego. Wykorzystano 3 narzędzia badawcze: Skalę Preferencji Wartości w opracowaniu B. Grulkowskiego⁹ (1996) oraz Kwestionariusz Aksjologiczny i Podtest Aksjologiczny – techniki opracowane w Katedrze Psychologii Eksperymentalnej KUL pod kierunkiem Z. Chlewińskiego.

W Skali Preferencji Wartości młodzież miała za zadanie wybrać z sześciu podanych wartości – trzy dla niej najważniejsze i uszeregować pod względem najbardziej preferowanych w swoim życiu. Kategorie wartości podane przez B. Grulkowskiego to: „nadzieja” – rozumiana jako zdobywanie wciąż na nowo, własnym wysiłkiem i staraniem przekonania, że nasze wysiłki i prace mają sens a życie cel, „przyjemność” – jako duchowe przeżycie radości związane z dążeniem człowieka do pewnego odległego i trudnego celu (np. coraz doskonalsza miłość do ludzi) i (lub) z zachwytem wobec odkrywanego piękna, „doskonalenie siebie” – jest pracą nad tym, by być coraz bardziej wrażliwym na innych ludzi i na świat, by w życiu

⁶ W Wawro: *Kierunki wartościowania młodzieży licealnej w kontekstach społecznych*, W: W. Wawro (red.): op. cit., s. 130

⁷ K. Nowakowska (red.): *Jan Paweł II, Wielka Księga Złotych Myśli*. Warszawa 2007, s. 165

⁸ M.Z. Babiarz: *System wartości ostatecznych i instrumentalnych młodzieży ze środowiska wiejskiego*. W: T. Bogacka, M. Żmigrodzki (red.): *Wychowanie do wartości w nauczaniu Jana Pawła II*. Lublin 2009, s. 283

⁹ B. Grulkowski: *Elementy motywacyjne postaw „być” i „mieć”*. Lublin 1996

kierować się coraz bardziej dobrocią; pozostałe wartości – tj. „dobrobyt materialny” – polega na posiadaniu tego, co służy zaspokojeniu podstawowych potrzeb człowieka i pewnemu minimum poczucia bezpieczeństwa dla siebie i rodziny – jest to stan, w którym człowiek nie musi się nadmiernie martwić o swoje jutro; „sukces” – to osiągnięcie w jakiejś dziedzinie. Polega na tym, że wszystko co człowiek robi umie robić dobrze, umie zbliżyć się maksymalnie do ideału. Sukces jest osiągany poprzez własny wysiłek, doskonalenie siebie, wytrwałość i poświęcenie w dążeniu do obranego celu; Ostatnia, szósta kategoria wartości – „miłość” rozumiana jest jako wzajemne obdarzanie się dobrem, jest wzajemnym doznawaniem radości i szczęścia. Miłość jest doświadczaniem dobroci drugiego człowieka. Jej najważniejszą cechą jest wzajemność.

Kwestionariusz aksjologiczny (70 twierdzeń) i Podtest Aksjologiczny (23 twierdzenia) mierzą siedem kategorii wartości tj. artystyczne, ekonomiczne, moralne, prestiżowe, religijne, społeczne i teoretyczne. Przyjęto za A. Sękowskim¹⁰ następujące rozumienie tych rodzajów wartości: wartości artystyczne – to twórczość artystyczna, uczestnictwo w kulturze, piękno; wartości ekonomiczne – to pieniądze, zabezpieczenie finansowe, bogactwo, zamożność, korzyści materialne, sukces, uznanie, przedsiębiorczość, życie atrakcyjne, ocena rzeczy i zjawisk według ich użyteczności; wartości moralne rozumiane są jako sprawiedliwość, sumienie, uczciwość, życie według zasad moralnych, stosunek do życiowych zjawisk moralnie negatywnych, problemy moralno – etyczne, poczucie winy, postępowanie zgodne z tzw. normami społeczno – moralnymi, z prawem; wartości prestiżowe wiążą się z władzą, stanowiskiem, wpływem, kierowaniem, organizowaniem, znaczeniem, powodzeniem, współzawodnictwem, walką.

Wartości religijne oceniano jako wiarę w Boga, problemy moralno – etyczne oraz egzystencjalne, życie zgodne z zasadami etyki chrześcijańskiej, zasadami moralnymi, miłość, dobroć, najwyższe wartości mają charakter transcendentálny i określają sens życia; wartości społeczne wiążą się z altruizmem, poświęcaniem się dla innych, miłością, dobrem społecznym, sprawiedliwością; natomiast wartości teoretyczne łączą się z nauką, wiedzą, prawdą, poznaniem, ciekawością, badaniem naukowym, rozumieniem.

Zaprezentowane kategorie wartości funkcjonują w rzeczywistości i do każdej z nich młodzież ma określony stosunek. Nie jest to jeszcze właściwie ukształtowany system wartości, niemniej wydaje się, iż w określonych sytuacjach może wpływać na zachowania i postawy licealistów.

W Kwestionariuszu Aksjologicznym i Podteście Aksjologicznym uzyskujemy bezwzględną ocenę poszczególnych kategorii wartości. Suma punktów uzyskanych w obu testach wartości stanowi punktację badanego pod względem wartości. Liczba ta wyraża stosunek badanej osoby do poszczególnych siedmiu kategorii wartości oraz stanowi wskaźnik charakteryzujący dane postawy wobec danych wartości. Przyjęto, że im wyższa suma punktów, tym wyżej preferowana jest dana wartość.

Dane ilościowe uzyskane za pomocą Skali Preferencji Wartości zebrano w tabeli nr 1.

¹⁰ A. Sękowski: *Osobowościowe determinanty postaw wobec inwalidów*. Lublin 1994

Tabela nr 1. Wartości młodzieży licealnej – w świetle Skali Preferencji Wartości (dla N=80)

Kategorie wartości	Ranga					
	1		2		3	
	N	%	N	%	N	%
Nadzieja	-	-	-	-	10	12,5
Przyjemność	-	-	7	8,7	13	16,3
Doskonalenie siebie	1	1,3	26	32,5	17	21,2
Dobrobyt materialny	3	3,7	22	27,5	31	38,8
Sukces	-	-	21	26,3	9	11,2
Miłość	76	95,0	4	5,0	-	-
Razem	80	100	80	100	80	100

Jak wynika z powyższej tabeli – najczęściej wybieraną wartością przez młodzież licealną była miłość. Z 80 badanych – 76 osób zadeklarowało, iż ta wartość jest dla niej najważniejsza. Znaczną ilość wyborów (56), chociaż stawianą w większości na drugim i trzecim miejscu otrzymała wartość: „dobrobyt materialny”. Wartość „doskonalenie siebie” oceniona została przez młodzież na miejscu trzecim pod względem ilości wyborów – 44 osoby wybrały tę wartość zaznaczając ją w zdecydowanej większości na drugim i trzecim miejscu. Wartość sukcesu otrzymała 30 wyborów – młodzież licealna stawiała ją również na drugim i trzecim miejscu, wartość przyjemności wybrana została przez 20 licealistów (stawiano ją również na drugim i trzecim miejscu. Na ostatnim miejscu pod względem wyborów uplasowała się wartość nadziei – tylko 10 licealistów postawiło tę kategorię wartościowania na miejscu trzecim.

W celu głębszej analizy systemu wartości młodzieży licealnej przedstawiano również dane ilościowe zebrane za pomocą dwóch skal aksjologicznych. Wyniki zebrano w tabeli nr 2.

Tabela nr 2. Hierarchia wartości młodzieży licealnej – w świetle Kwestionariusza Aksjologicznego i Podtestu Aksjologicznego

Wartości	Suma punktów	% ogólnej ilości punktów
Ekonomiczne	2288	17,52
Społeczne	2019	15,46
Artystyczne	1907	14,60
Moralne	1824	13,97
Teoretyczne	1738	13,31
Prestiżowe	1652	12,65
Religijne	1631	12,49
Łącznie	13059	100,00

Dane zawarte w tabeli 2 pokazują, iż młodzież licealna preferuje na pierwszym miejscu wartości ekonomiczne, na drugim miejscu uplasowały się wartości społeczne, nieco niższą punktacją uzyskały wartości artystyczne. Czwarte miejsce zajęły wartości moralne, piąte – wartości teoretyczne. Ostatnie dwa miejsca „drabiny hierarchicznej” uczniów szkół licealnych zajęły wartości prestiżowe i religijne – uzyskując najniższą ogólną sumę punktów.

Zakończenie

Badania przeprowadzone wśród młodzieży licealnej pokazały dość interesujący ich sposób wartościowania życia i otaczającego świata. Znaczące miejsce w systemie wartości zajmuje miłość – z pewnością wynik ten napawa optymizmem, świadczy o humanistycznym podejściu do otaczającej rzeczywistości, człowieczeństwie, chęci realizowania wartości ogólnoludzkich – dobro, prawda, piękno. Można więc mówić o hierarchii wartości młodzieży uzupełnionej miłością. Dość znaczna ilość wyborów wartości: „dobrobyt materialny” świadczy o pozytywnym odniesieniu się młodych ludzi do konsumpcyjnego stylu życia.

Dopiero trzecie miejsce pod względem ilości wyborów zajęła wartość: „doskonalenie siebie”, a więc dążenie do rozwoju własnej autonomii, samorealizacji czy aktualizacji siebie. Dążenie do osiągnięcia sukcesu i wartość: „przyjemność” też były dość często wybierane, natomiast najrzadziej i najmniej wyborów otrzymała wartość: „nadzieja” – jako najmniej namacalna, nierzeczywista, osadzona w filozoficznych pytaniach o sens i cel życia.

Analizując hierarchię wartości licealistów ukazaną za pomocą skal aksjologicznych można mówić o preferencji wartości ekonomicznych – a więc status materialny jest istotnym celem życiowym młodzieży.

Dalsze pozycje zajęły wartości bardziej humanitarne: społeczne, artystyczne, moralne, teoretyczne. Nie potwierdzają się więc opinie o bezideowości współczesnej młodzieży, jej egoistycznym nastawieniu do życia, obojętności na sprawy społeczne. Młodzi ludzie pragną być otwarci na drugiego człowieka, zauważać jego problemy, być altruistycznym, empatycznym pomocnym. Duże znaczenie ma dla młodzieży patrzenie na świat przez pryzmat wartości estetycznych, dostrzegania jego piękna i harmonii, dóbr kultury i sztuki. Cenne jest posiadanie przez młodzież wartości moralnych – świadomości moralnej – a więc norm, ocen i wzorów postępowania (choć zajmują one trzecie miejsce pod względem punktacji).

Akceptacja norm moralnych podlega ewaluacji, może przejawiać się w sferze przekonania (poznawczy element postawy wobec normy), wiązać się z pozytywnymi uczuciami (element emocjonalny) i wreszcie wyrażać tendencję do zachowań zgodnych z normą (element motywacyjny, behawioralny). Niepokojące jest to, iż poczesnego miejsca w hierarchii wartości badanych nie zajęły wartości teoretyczne, plasując się dopiero na piątym miejscu. Chodzi tu przecież o sprawy nauki, życie intelektualne i poznawczą postawę wobec świata. Wartości prestiżowe są niepopularne wśród młodzieży licealnej, natomiast religijne zajęły ostatnią pozycję. Pozytywne i negatywne postawy wobec religii kształtowane są przede wszystkim przez kulturę, w której człowiek żyje. Kultura nasza ma charakter pluralistyczny, różne wzorce postaw są w niej obecne i w różnych środowiskach propagowane. Religijność być może częściej kojarzy się młodym ludziom z rzeczywistością transcendentną niż z realizowaniem norm i zasad wiary w codziennym życiu i postępowaniu.

Młodzież licealna funkcjonuje w okresie życia najbardziej znaczącym dla rozwoju i internalizacji systemu wartości. Przygotowuje się do podjęcia studiów wyższych, będzie w przyszłości stanowić o jakości elity intelektualnej naszego społeczeństwa.

Hierarchia wartości badanej 80 – osobowej grupy licealistów bliska jest realizmowi życiowemu i stylowi współczesnego życia. Nie napawa optymizmem fakt, iż młodzież dość nisko ceni wartości teoretyczne i religijne w swojej hierarchii warto-

ści. Cenne jest natomiast usytuowanie na drugim miejscu – po ekonomicznych wartościach społecznych, artystycznych i moralnych. Młodzież podkreśla wartość miłości w całości kształcie swojego życia, ale też przywiązuje dużą wagę do osiągnięcia i zdobycia w życiu rzeczy materialnych, zabezpieczenia i bezpieczeństwa finansowego. Można stwierdzić, iż młodzież licealna dąży bardziej „być” uzależniona od tego, aby przede wszystkim „mieć”.

System wartości młodzieży licealnej może stanowić ogromną szansę odnowy moralnej społeczeństwa polskiego, może decydować niejako o przyszłości bezpieczeństwa intelektualnego Polaków. Nie ma zachowań nie poprzedzonych uznawanymi wartościami.

T. Pilch¹¹ pisze, iż „odzyskanie przez tradycyjne wychowanie, wychowawcę i autorytet osobowy prymatu w procesach wychowawczych jest jednym z najbardziej doniosłych zadań współczesności. Zostawienie w rękach skomercjalizowanej i częściowo spatalogizowanej kultury masowej wychowania społecznego i kreowania masowej wyobraźni grozi powstaniem społeczeństwa na wzór osławionych programów reality show - „Big Brother”, „Baru” lub podobnych kuriozalnych, eksperymentalnych społeczności”.

Z pewnością wartości nie możemy uczniom narzucić, ale możemy w procesie wychowania w rodzinie i szkole wskazywać na te najważniejsze, pożądane z humanitarnego, ludzkiego i społecznego punktu widzenia.

W. Chudy pisze, iż „istnieje jeden podstawowy sprawdzian dobrego wyboru wartości i harmonijności kontekstu aksjologicznego, jaki niesiemy ze sobą. Schodzą się w nim aspekty obiektywności i subiektywności. Kryterium tego sprawdzianu jestem ja, ty sam i inni ludzie, choć należy uważać, aby nie wziąć za dobrą monetę własnego egoizmu i cudzego pochlebstwa. Sprawdzenie jest nadzwyczaj proste. Mówi, że wybierając i realizując prawdziwe, autentyczne ludzkie wartości – stajemy się lepsi. Po prostu i nic więcej. Stajesz się lepszy”.¹²

Młodzieży nie należy odbierać motywów do życia uczciwego i szlachetnego. Nowym paradygmatem kształcenia i wychowania na poziomie szkoły średniej winno być kształtowanie świata wartości uczniów.

Wartości stają się tym, co człowieka głęboko motywuje, rozwija, ukierunkowuje, pociąga, fascynuje, unosi go „ku...” Tak rozumiane wartości umożliwiają pełną sensu realizację i kierowanie własnej egzystencji. Świat wartości jest dynamiczny, otwarty i niepoliczalny. W formie kultury i życia społecznego służy wzrostowi i rozwojowi „kapitału ludzkiego”.¹³

W dobie kryzysu w wartościowaniu trwałe system wartości młodzieży licealnej oparte na wartościach uniwersalnych – takich jak dobro, prawda i piękno może stać się ważnym filarem bezpieczeństwa intelektualnego Polaków.

¹¹ T. Pilch: *Kryzys wartości – kryzys wartościowania*. W: K. Popielski (red.): *Wartości dla życia*. Lublin 2008, s. 174

¹² W. Chudy: *Wartości i świat ludzki*. W: K. Popielski (red.): *Wartości dla życia*. Lublin 2008, s. 34

¹³ K. Popielski: *Zakończenie. Wartości „w życiu” i wartości „dla życia”*. W: K. Popielski (red.): *Wartości dla życia*. Lublin 2008, s. 521 - 522